

ВПЛИВ СУСПІЛЬНИХ ЧИННИКІВ НА ФОНЕТИЧНУ СИСТЕМУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Оксана Микитюк

*Національний університет «Львівська політехніка»
вул. Карпінського, 2/2, Львів, 79013, Україна
mykytyukStek@ukr.net*

Фонетичні ознаки розглянуто в контексті опозиції нормативна – ненормативна форма. Розкрито особливості мовної мелодики, гучності мови, вокалічності, власне милозвучності. Авторка реконструює ознаки фонетичних норм української мови, беручи до уваги джерела їх фіксації та реалізації. Радянська спадщина, яку Україна отримала після розпаду СРСР 1991 р., російськомовний інформаційний простір, відсутність концепції мовного будівництва в незалежній Україні спричиняють ненормативні фонетичні ознаки.

Ключові слова: суспільний чинник, фонетична система, норма, джерело фіксації, відхилення від норми.

Свого часу фонетичні особливості української мови описав О. Синявський, який звернув увагу і на ненормативні ознаки, зокрема м'якість шиплячих. Відхилення від фонетичної норми розглянули Н. Тоцька [1], О. Сербенська [2], В. Пілецький [3], І. Фаріон [4]. Мовознавці характеризують фонетичну норму у зв'язку з вирішенням правописних питань [5–8].

Мета розвідки – систематизувати фонетичні ознаки української мови в контексті опозиції *нормативне – ненормативне*. Наше завдання полягає в тому, щоб розкрити мовну мелодику, гучність мови, вокалічність, власну милозвучність у зв'язку з екстралінгвальними чинниками. Вважаємо, що на зміни фонетичної гармонії української мови впливають: радянська спадщина, яку Україна отримала після розпаду СРСР 1991 р., російськомовний інформаційний простір, відсутність концепції мовного будівництва, в якій би українська мова стала об'єднавчим засобом формування усієї української нації.

Мовна мелодика

Мовна мелодика – це специфічна вимова голосних звуків; розлоге, вільне, спрямоване в далечінь звучання; зв'язок з українською піснею. «Власне, українські пісні такі мелодійні і звучні тому, що в їхній основі лежить така сама мова» [1: 31].

Українську мову (на відміну від церковнослов'янської) характеризує повноголосся *-оло-, -оро-*, зафіксоване в низці літописних джерел: «*Володарев, Городець, Городище, Дорогочин, Дорогобуж, Полоний, Хоробор* (населені пункти), *Оболонь, Полонина, Пороги* (урочища), *Володар, Володимир, Воротислав, Всеволод, Дорожай...* (імена)» [9: 49], в угоді київських князів з греками: *город, ворота, паволоки, сором, волость, голод, череда*.

З огляду на милозвучність мови, жартують, що італійською розмовляють з Богом, іспанською – з ангелами, а українською з дівчатами. Через мовну мелодику на

курсах для молодих мам французькі жінки вивчають саме українські колискові, аналогів яких не знайдено в жодній мові [10: 38].

Визначальною типологічною ознакою української мови є твердість/м'якість приголосних. Наприклад, м'який [ц'] – маркувальна риса української мови, характерна для давніх пам'яток: «*Божниця, Вкраїниця, Котельниця, Медведиця, Студениця, Ушиця, Глушець, Крем'янець, Лисець, Теремець*, імена: *Степанець, Федорець, Янець, Ярославець*; в «Ізборнику Святослава» 1073 р. назви планет: *Водоліць, Стрілець, Тілець*» [9: 49–50]. Порухенням фонетичної норми є тверда вимова [ц]: *конститу[ц]ія, револю[ц]ія, адміністра[ц]ія*.

Традиційно в українській мовній системі маємо тверді губні звуки [б], [п], [в], [м], [ф]. Іван Огієнко зазначав, що саме апостроф позначає нашу відмінну вимову губних серед цілого слов'янства, а вже саме це змушує нас зберігати його. Порухенням фонетичної норми є м'яка вимова губних: [б'у]ро, [п'у]ре. [б'у]джет, [ф'у]зеляж. Правильна вимова: [б'іу]ро, [п'іу]ре, [б'іу]джет, [ф'іу]зеляж за моделлю українських слів *б'ю, п'ю, п'ять, м'яч*, а також з огляду на сучасне написання слів *комп'ютер, прем'єр* та інших саме з апострофом.

Характерними для української мови є тверді шиплячі звуки: [шч]о, [ч]ого, [ч]ому, [ч]етвер, [ч]ути. Про порушення фонетичної норми свідчить м'яка вимова шиплячих: [ш'ч]о, [ч']ого, [ч']ому, [ч']етвер, [ч']юти. У повсякденному мовленні маємо «чокання»: *давноо[ч']ікувана подія; на [ш'ч']ястя, синоптики не передба[ч']яють холодної погоди, „Аріель” – не просто [ч']істо, а бездоганно [ч']істо*.

Про порушення фонетичної норми свідчить і м'яка вимова кінцевого [р']: *Іго[р'], лица[р'], тока[р'], кобза[р'], тепе[р']*, на відміну від нормативного твердого [р']: *Іго[р'], лица[р'], тока[р'], кобза[р'], тепе[р']*.

В українській мові наявний початковий *и*, що утворений злиттям давнього звука *ы* та *і*, відомий в українській мові з IX ст. У «Словарі української мови» (1907–1909 рр.) Б. Грінченко подає 99 слів із цією літерою, проте вже Правопис 1929-го року спростив ортографію, викинувши початкове *и* з українського мовлення. Однак [и] – це самостійна фонема, що має словорозрізнявальне значення *кит – кіт, лис – ліс, мий – мій, мис – міс*; особливу вимову (високо-середнє підняття) в діалектному мовленні. Тому проект правопису 1999 р. запропонував відновити цей звук як початковий у словах: *інакше, іноді, інколи, інакодумець, ініомовний, переінакшити, інородець, інопланетянин, індик, іній, іржа, іржавіти, іржати, ірій, ірод, ікати*.

Гучність мови

Гучність мови полягає у виразній вимові голосних та приголосних, невеликому збігові приголосних, плавній акцентно-ритмічній структурі. «У системі української мови голосні становлять 15,8%, приголосні – 84,2%. У мовленні (народнопоетичному, яке найбільш зберігає національні основи української мови) голосних – 45-46%. Добре видно, що українське народнопоетичне мовлення насичене голосними й справді близьке до італійського» [1: 29].

Показовим для української вимови є початкове [о], у російській чи церковнослов'янській маємо [а] чи [е] (наприклад, в «Ізборнику Святослава» знаходимо: *Олексій, Орина, Остафій, Огафія, Оксина*). У російській мові не було історичних передумов для послідовного проведення зміни початкового [е] в [о]. Про це свідчать запозичені власні назви: рос. *Емельян* – укр. *Омельян*, рос., ц.-с. *Ефрем* – укр. *Охрім*,

рос., ц.-с. *Евстахий* – укр. *Остап*. Порушенням фонетичної норми є «акання», тобто вимова звука [а] на місці [о]: [а]ксана, р[а]бота, [а]пинився.

Під впливом російської мови закріпилась літера *ф* замість *т*, відтак маємо *ортодоксальні* (*правила*), *ортодокс*, *ортопед* (усі похідні від грецького *orthos* – правильний), але *орфографія*, *орфоенія* (хоча також від грецького *ortos*). Оскільки звук [ф] нехарактерний для української мови [7: 47], то власне українськими мали б бути відповідники: *ортографія*, *ортоенія*, *катедра*, *етер*, *міт*, *логаритм*, *анатома*, *патос*, *Голгота* (бо ж маємо на місці *θ* літеру у словах *театр*, *теорія*, *ортопед*, *Марта*, *Гетсиманія* та ін).

Вокалічність

Вокалічність української мови зумовлена сонорними приголосними, відсутністю оглушення дзвінких в кінці слова та в середині перед наступним глухим, паралельними формами на зразок *у-в*, *уві-вві*, *з-зі-із-зо*, *ж-же*, *б-би*, *від-віді-од-оді*, *ся-сь* та ін.

Наприклад, африкати [дж], [дз] (їх немає навіть у близькоспоріднених мовах) – це ознака української мови, відтворена у таких назвах: *джміль*, *дзвін*, *бджола*, *дзеркало* (пор. неукраїнську вимову *жміль*, *звін*, *зеркало*). Типовим для української мови є вживання початкових *з-*, *із-* у давніх українських географічних назвах: *Збираж*, *Зборів*, *Здвижень*, *Ізборськ*, *Ізволя* та ін. До речі, імена *Дзвенислава*, *Дзвенимира*, *Дзевонія* засвідчують існування цього звука на українських землях.

Специфіку української мови творить нескладотворчий у [й]: [л'убо'й], [бу'й]. Порушення фонетичної норми – це вимова звука [в] в кінці слова та після голосного як [ф]: *любо[ф]*, *ходи[ф]*, *во[ф]к*, *шо[ф]к*. Нормативною є вимова нескладотворчих [й]: *любо[й]*, *ходи[й]*, *во[й]к*, *шо[й]к*.

Власне милозвучність

Власне милозвучність (приємне звучання) забезпечує асиміляція, словесний наголос, плавність українського мовлення, потаємний прихований зв'язок між музикою і мовленням. Наприклад, звук [з] відтворює в нашій уяві картини природи, пов'язані з гудінням, гупанням, гуркотом, гамором. Тож, «можна не сумніватись, що із праукраїнського слова *гу* (*голос*, *звук*) пізніше утворилися... слова *гул*, *гук*, *гудіння*, *гуркіт*, *гурчання*, *гукати*, *гугіт*, *гуляння*, *гуслі*, *губи* і похідні. В українських язичницьких веснянках є отой праукраїнський вигук *гу* як *гу+кання* весни, та й наші слова – *гулі*, *гуляння* – якнайкраще в'яжуться з отим первовічним *гу* (звук, голос)» [9; 225–226].

У фонетичній системі української мови є звук [г], літеру на позначення якого запровадив 1619 р. Мелетій Смотрицький, оскільки для відтворення грецького [g] українська абетка вимагала однієї літери, а не звукосполуки [кг], яку вживали на той час (наприклад, П. Беринда). Звук [г] упродовж століть ілюстрував мовлення українців. Із 1933-го літера відсутня у графічній системі української мови, позаяк її не було у графічній системі російської мови. Правопис 1990 р. повернув звук [g] в український мовний простір: *атрус*, *газда*, *гандж*, *ганок* тощо, проте цієї літери і далі немає в написанні слів іншомовного походження. Проект правопису 1999-го вмотивовує цей звук в українських загальноновживаних та власний назвах, обґрунтовуючи вживання й іншомовних слів на зразок: *Густав*, *Гете*, *Гвінея*, *Гюго*, *Гавптман*, *Чікаго*, *Копенгаген*, *Гренада*; засвідчуючи, що терміни, похідні від прізвищ з буквою [г], також треба писати з цією буквою (*рентген*, *фольксваген*). Порушенням фонетичної

норми є вимова [ɛ] замість [ɾ]: а[ɛ]рус, [ɛ]рунт, [ɛ]удзик (правильно а[ɾ]рус, [ɾ]рунт, [ɾ]удзик). Мовознавець О. Сербенська у статті «Із бесід про усне мовлення» згадує російського дисидента І. Померанцева, який вважав, що [ɛ] дуже давній звук і на «терезах вічності переважає всі носові французької мови» (див.: [11: 24]).

Правопис 1933 р. засвідчує нехарактерні збіги голосних в окремих словах. І. Огієнко писав, що українська мова «не терпить зіву», тобто збігу двох голосних. Наприклад, 1933-го вилучено у словах іншомовного походження з вимови та написання звукосполюку *ія*, що дозволяла уникнути ненормативної вимови, забезпечуючи мелодійність мови. Зрештою, закони словотвору засвідчують: *матерія* + *-льн-* = *матеріальний*, *артерія* + *-льн-* = *артеріальний*. Цю українську модель потверджує слово *парафіальний*, збережене в мові. Варто відновити в українській мові її консонантність, уживаючи форми: *геніальний*, *матеріальний*, *діалект*, *тріумф*, *марсіанин*. Не властиві українській мові не лише звукосполюка [ia], а й [io], [iu], що побутують у російській мові. Проект 1999 р. пропонує повернути в українську мову слова *йон* (не *іон*), *йол* «вітрильне судно» (не *іол*), бо ж маємо *Йосип* (не *Іосип*), *Йордан* (не *Іордан*), *Юда* (не *Іуда*), а також *йод*, *йогурт*. Правопис 1946 р. змусив нас донині писати *проект* (знову зі збігом голосних), а не доречне *проєкт*, хоч маємо *об'єкт*, *суб'єкт*.

Українське написання слів якнайточніше відтворює мову-джерело (наприклад, німецький дифтонг *ei* – це *ай*), тому правильно є: *Айнштайн*, *Гайне*, *бренд-майстер* (як і *майстер*).

Проект 1999 р. усуває суперечність у написанні слів *автомобіль* та *ауто-тренінг*, *лавр* та *лауреат*, *Фавн* та *фауна*, *автор* та *аудит*, *автохтон* та *інаугурація* тощо. Тому потрібно писати звукосполюку *ав*: *автотренінг*, *авдит*, *авдіювання*, *авдиторія*, *інаугурація*, *павза*, *лавреат*, *фавна* та ін.

Українській мові властиве явище регресивної асиміляції, унаслідок якої свистячі приголосні перед шиплячими стають шиплячими: *зшити* – [ш:ити]; шиплячі перед свистячими стають свистячими: *малюєшся* – [мал'у'йє"с':а]; глухі перед наступними дзвінками стають дзвінками: *просьба* – [про'з'ба]; [ð], [т] та інші зубні перед наступними м'якими стають м'якими: *пісня* – [п'іс'н'я]. Порушенням норми є відсутність асиміляції, зокрема за дзвінкістю: *ая[кж]е*, *боро[т'б]а*, *Вели[кд]ень*, *о[тж]е*, *про[с'б]а*, *рю[кз]ак* (правильно: *ая[гж]е*, *боро[д'б]а*, *Вели[гд]ень*, *о[дж]е*, *про[з'б]а*, *рю[гз]ак*); за м'якістю: *пі[сн']я*, *рі[зн']і* (правильно: *пі[с'н']я*, *рі[з'н']і*); за місцем чи способом творення: *проні[сш]и*, *серди[т'с']я*, *купає[ш'с']я* (правильно: *проні[ш:]и*, *серди[ц':]я*, *купає[с':]я*).

Для української мови характерна дзвінкість, тому порушенням фонетичної норми є оглушення дзвінких ([б], [ð], [з], [ж], [г], [ɛ]) в кінці слова та перед приголосним: *холо[т]*, *ри[н]ка*, *п[а]ра[с]ка*, *сюрпри[с]*, *слу[ш]ба*. Правильною є дзвінка вимова дзвінких: *холо[ð]*, *ри[б]ка*, *п[о]ра[з]ка*, *сюрпри[з]*, *слу[ж]ба*.

Винятково українська мовна риса – чергування *і з о* (*кінь* – *коня*). А. Кримський писав, що саме ця мовна риса відрізняє українську мову з-посеред усіх слов'янських мов. Свого часу Геродот, у V ст. до н. е., наводячи ім'я царя скіфів *Скіл*, подав і самоназву скіфів – *склоти* (пор.: етнонім *скіфи* перегукується і з українським *скитатися*), «Літопис Руський» подав назву купця *Турбрід* (друга частина імені від загальноновживаного *брід*) та назву міста *Броди*. Чергування [ɛ], [к], [х] зі свистячими [з], [ц], [с] у давальному та місцевому відмінках було характерне для давньоукраїнської мови, де маємо: *дівці*, *слuzі*, (*на*) *березі*, (*на*) *ріці*, (*в*) *книзі*. Порівняймо також чергування у з в: *Україна* – *Вкраїна*, *ужити* – *вжити*.

Приємне звучання (власне милозвучність) забезпечує чергування під час словотворення: *Запоріжжя – запорізький; убогий – убозтво, Сиваши – сиваський, птах – птаство*, тож порушенням норми є відсутність цього чергування у словах: *запорізьський, убожство, сивашський, птахство* тощо.

Спрощення (або дієреза) у групі приголосних пов'язано із занепадом редукованих *ъ, ь* (XI–XII ст.), відтак утворилися складні для вимови сполучення приголосних, тому окремі з них почали пропускатися. Для української мови нормою є *тижневий, проїзний, вісник, корисливий* (на протигагу ненормативній вимові *тижднева (пропозиція), проїзний (документ), вістник (дня), користлива (пропозиція)*).

Українській мові властива доброзвучність, що полягає у відсутності дифтонгів, поєднанні шиплячих, проте наявні урівноважені у вжитку голосні та приголосні звуки, чисті (виразні) голосні. Саме такі ознаки фонетичної краси відзначав свого часу Володимир Самійленко, поет, прозаїк, драматург і перекладач, глибокий знавець української мови. У 1917 р. він написав статтю «Дбаймо про фонетичну красу мови», у якій переконливо засвідчив евфонійність мови, яка «цілком аналогічна мові італійській» [12: 28].

Підсумуємо. 1. Неповторність та своєрідність української фонетики забезпечують мовна мелодика, м'якість приголосних, гучність, вокалічність, приємне звучання (власне милозвучність).

2. Відсутність української державної мовної політики, колоніальне минуле, російськомовний інформаційно-культурний простір та інші соціальні чинники руйнують артикуляційний апарат, призводять до виникнення чужого (невластивого українцям) звукового поля.

1. Тоцька Н. Засоби милозвучності української мови / Н. Тоцька // Урок Української. – 2003. – № 10. – С. 29–32.
2. Сербенська О. А. Культура усного мовлення : практикум : [навч. посіб.] / О. А. Сербенська. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 216 с.
3. Практичні завдання з фонетики та фонології сучасної української літературної мови для студентів філологічного факультету / [авт.-укл. В. Пілецький]. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2001. – 78 с.
4. Фаріон І. Д. Звуки – національні коди мови / І. Д. Фаріон // Мова і культура. – К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2002. – Вип. 5, т. 2, ч. 2 : Культурологічний компонент мови. – С. 180–190.
5. Плющ Н. Мова солов'їна. То чому ж цвірінкаємо? (Про вимовні норми в умовах українсько-російської двомовності) / Н. Плющ // Урок Української. – 2001. – № 4. – С. 19–21.
6. Масенко Л. Мова і суспільство: постколоніальний вимір : [наук. вид.] / Л. Масенко. – К. : КМ Академія, 2004. – 163 с.
7. Фаріон І. Правопис – корсет мови? Український правопис як культурно-політичний вибір : [наук.-популярне вид.] / І. Фаріон. – Львів : Свічадо, 2006. – 120 с.
8. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: мова, культура, влада : [монографія] / Г. М. Яворська / Нац. акад. наук України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 2000. – 288 с.
9. Губерначук С. Як гул століть, як шум віків – рідна мова : [монографія] / С. Губерначук. – К. : БЛЩ-ІНФОРМ, 2002. – 234 с.
10. Курило О. Щоб святково і надовго / О. Курило // Урок Української. – 2003. – № 1. – С. 38–42.

11. *Сербенська О.* Из бесід про усне мовлення / О. Сербенська // Урок Української. – 2001. – № 10. – С.24–27.
12. *Самійленко В.* Дбаймо про фонетичну красу мови / В. Самійленко // Урок Української. – 2003. – № 2. – С. 28–29.

THE INFLUENCE OF SOCIAL FACTORS ON THE PHONETIC SYSTEM OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

Oksana Mykytyuk

*National University «Lvivska Politechnika»
vul. Karpinskoho, 2/2, Lviv, 79013, Ukraine
mykytyukStek@ukr.net*

Phonetic characteristics are reviewed in the context of standard-substandard forms opposition. The article describes the distinctive features of language melodic pattern, flexibility and vocality. The author reconstructs the features of phonetic norms of the Ukrainian language taking into account the sources of their fixation and realization. The Soviet heritage received by Ukraine after the collapse of the USSR in 1991, the Russian-language information space, the absence of the concept for language development in independent Ukraine stipulate the functioning of substandard phonetic characteristics.

Key words: social factor, phonetic system, norm, fixation source, deviation from norm.

ВЛИЯНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ФАКТОРОВ НА ФОНЕТИЧЕСКУЮ СИСТЕМУ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

Оксана Мыкытук

*Национальный университет «Львовская политехника»
кафедра украинского языка
ул. Карпинского, 2/2, Львов, 79013, Украина
mykytyukStek@ukr.net*

Фонетические признаки рассмотрены в контексте оппозиции нормативная – ненормативная форма. Раскрыты особенности языковой мелодики, звучности языка, вокаличности, собственно благозвучия. Автор реконструирует признаки фонетических норм украинского языка, принимая во внимание источники их фиксации и реализации. Советское наследие, полученное Украиной после распада СССР в 1991 г., русскоязычное информационное пространство, отсутствие концепции языкового строительства в независимой Украине обуславливают ненормативные фонетические признаки.

Ключевые слова: общественный фактор, фонетическая система, норма, источник фиксации, отклонение от нормы.

Стаття надійшла до редколегії 01.10.2011
Прийнята до друку 22.10.2011